

TOMASZ MARIA DĄBEK OSB
Wydział Teologiczny UPJPII w Krakowie

„A sprawiedliwy, choćby umarł przedwcześnie, znajdzie odpoczynek” (Mdr 4,7)

Biblia o niespodziewanej chwili śmierci i potrzebie gotowości na spotkanie z Panem

„But though the righteous be prevented with death,
yet shall he be in rest” (Wis. 4.7)

The Bible about the unexpected moment of death
and the need to be ready to meet the Lord

Summary

The unexpected death of a young man is not meaningless to a Christian. Although in the Old Testament, longevity was regarded as a consequence of a good life, God's reward for executing justice (see e.g. Ex 20:12; Dt 5:16-33; 11:8-21; Si 1:12-20), the Bible teaches about the relative value of life on the earth and blessing of the deceased young servants of God (see e.g. Si 18:8-10; Ws 1:6-8; 2.1.6.21-23; 3:1-3.9-11).

Sudden death was considered as a God's punishment (see e.g. Num 11:1; 14:37; 16:21.31-35; Dt 28:20; Ps 78:33; Jr 28:17; Ezk 11:13). The temporal prosperity of sinners is an expression of God's patience, who calls for conversion and will judge everyone (Ml 2:17-3.2.14-20).

Christ calls us to be ready to meet him (Matthew 24:42-44; Luke 12:39; Mt 25:13; 24:45-51; Luke 12:41-48). Just as nobody except the Father in heaven knows the moment of the second coming of Christ (Mark 13:28-37), so no one knows the moment of his death. The apostles encourage perseverance, vigilance, and trustful expectation of the end of earthly life, which is only a stage on the way to God (see Acts 20:28-31; Ephesians 6:18-20; Colossians 4:2; 1 Th 5:5-8; 2Tm 4:5; Heb 13:17; 1 P 5:8; Rv 3:3; 16:15; Ph 3:12-14; 2 Tm 4:6-8; Rm 14:8). We trust that many of our young deceased can already enjoy the reward for their good lives and works.

Keywords: sudden death, longevity, vigilance, hope

Słowa kluczowe: nagła śmierć, długowieczność, czujność, nadzieja

Tragiczna śmierć stosunkowo młodego pracownika naukowego i w ogóle młodego człowieka wywołuje refleksje z jednej strony smutne – gdy myśli się po ludzku o dobru, które mógłby jeszcze zdziałać na tej ziemi i o cierpieniu bliskich osób – z drugiej pełne ufności w Bożą miłość, która potrafi to, co smutne i ciężkie, przekształcić w wielkie dobro. Rozważmy teksty biblijne o śmierci, wezwania do gotowości na spotkanie z Panem i obietnice wiecznej nagrody.

1. Biblia o szczęśliwym końcu życia człowieka na ziemi

Przekonanie o życiu po śmierci kształtowało się w biblijnym Izraelu stopniowo¹. Przekonanie o Bożej sprawiedliwej odpłacie odnoszono przede wszystkim do spraw doczesnych, pomyślności lub kary w tym życiu. Ceniono wartość życia na ziemi. Traktowano długowieczność jako nagrodę za dobre życie.

Czwarte przykazanie Dekalogu obiecuje długie życie, jeśli będzie się szanowało rodziców: „Czcij twego ojca i twoją matkę, abys długo żył na ziemi, którą Pan, Bóg twój, ci daje” (Wj 20,12); „Czcij swego ojca i swoją matkę, jak ci nakazał Pan, Bóg twój, abys długo żył i aby ci się dobrze powodziło na ziemi, którą ci daje Pan, Bóg twój” (Pwt 5,16)².

W Księdze Powtórzonego Prawa Mojżesz obiecuje prawowiernym Izraelitom długie życie jako odpłatę za wierność przymierzu z Bogiem, np.: „Idźcie dokładnie drogą wyznaczoną wam przez Pana, Boga waszego, byście mogli żyć, by dobrze wam się wiodło i byście długo przebywali na ziemi, którą macie posiadać” (Pwt 5,33); „Strzeżcie przeto wszystkich nakazów, które wam dzisiaj daję, (...) byście długo żyli w ziemi, którą poprzysiął Pan dać przodkom waszym i potomstwu ich (...), aby się pomnożyły twoje dni i dni twoich dzieci w kraju, który poprzysiął dać Pan, dni tak długie, jak dni niebios, które są nad ziemią” (Pwt 11,8-9.21)³.

Por. A. JANKOWSKI, *Eschatologia Nowego Testamentu* (Myśl Teologiczna 54), Kraków 2007, s. 17–21; F. ZEILINGER, *Wiara w zmartwychwstanie w Biblii* (Myśl Teologiczna 69), Kraków 2011, s. 7–75.

² Por. S. ŁACH, *Księga Wyjścia. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz* (PŚST 1,2), Poznań 1964, s. 196–198; B.S. CHILDS, *The Book of Exodus. A Critical, Theological Commentary* (The Old Testament Library), Philadelphia 1974, s. 417–419; J. LEMAŃSKI, *Księga Wyjścia. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz* (NKB.ST 2), [Częstochowa 2009], s. 428n; M. MAJEWSKI, *W stronę Ziemi Obiecanej. Komentarz do Księgi Wyjścia*, Kraków 2011, s. 239; S. ŁACH, *Księga Powtórzonego Prawa. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz – ekskursy* (PŚST II, 3), Poznań – Warszawa 1971, s. 137n; G. VON RAD, *Das fünfte Buch Mose. Deuteronomium* (ATD 8), Göttingen 1968², s. 42; M. WEINFELD, *Deuteronomy 1–11. A New Translation with Introduction and Commentary* (AB 5), New York – London – Toronto – Sydney – Auckland 1991, s. 281n, 309–313; D.L. CHRISTENSEN, *Deuteronomy 1–11* (WBC 6A), Waco, Texas 1991, s. 123, 128n.

³ Por. S. ŁACH, *Księga Powtórzonego Prawa*, s. 142, 166–168; G. VON RAD, *Das fünfte Buch Mose*, s. 44, 60n; M. WEINFELD, *Deuteronomy 1–11*, s. 327, 444n, 449, 454; D.L. CHRISTENSEN, *Deuteronomy 1–11*, s. 135, 211, 217.

Psalmista mówi do Boga o sprawiedliwym królu:

„Prosił Ciebie o życie: Ty go obdarzyłeś
długimi dniami na wieki i na zawsze” (Ps 21,5)⁴.

Prosi:

„Dodaj dni do dni króla,
lata jego przedłuż na pokolenie!” (Ps 61,7)⁵.

Również mędracy traktują długie życie jako błogosławieństwo dla sprawiedliwych:

„Dni długie są w jej [Mądrości] prawicy” (Prz 3,16)⁶.

„Bojaźń Pańska cieszy serce,
daje wesele, radość i długie życie. (...)

Korzeniem, mądrości jest bojaźń Pańska,
a jej gałęziami długie życie” (Syr 1,12.20)⁷.

Wśród zapowiadanych dóbr czasów mesjańskich jest też wymieniona długowieczność:

„Nie będzie już w niej [odnowionej Jerozolimie] niemowlęcia,
co miałyby żyć tylko kilka dni,
ani starca, który by nie dopełnił swych lat;
bo najmłodszy umrze jako stuletni,
a nie osiągnąć stu lat będzie znakiem klątwy. (...)
Bo na wzór długowieczności drzewa
będzie długowieczność mego ludu” (Iz 65,20.22)⁸.

⁴ Por. S. ŁACH, J. ŁACH, *Księga Psalmów. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz – eskursy* (PŚST, VII, 2), Poznań 1990, s. 170; G. RAVASI, *Il Libro dei Salmi. Commento e attualizzazione* (Lettura pastorale della Bibbia, I), Bologna 1986³, s. 380n; M. DAHOOD, *Psalms I: 1–50. Introduction, Translation and Notes* (AB 16), Garden City, New York 1983, s. 132.

⁵ Por. S. ŁACH, J. ŁACH, *Księga Psalmów*, s. 299; G. RAVASI, *Il Libro dei Salmi* (Lettura pastorale della Bibbia, II), Bologna 1986³, s. 241; M. DAHOOD, *Psalms II: 51–100. Introduction, Translation and Notes* (AB 17), Garden City, New York 1983, s. 87.

⁶ Por. S. POTOCKI, *Księga Przysłów. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz – eskursy* (PŚST VIII, 1), Poznań 2008, s. 75; R.B.Y. SCOTT, *Proverbs, Ecclesiastes. Introduction, Translation, and Notes* (AB 18), Garden City, New York 1965, s. 47; H. RINGGREN, *Sprüche*, w: TENŽE, W. ZIMMERLI (red.), *Sprüche, Prediger* (ATD 16/1), Göttingen 1980³, s. 1–120, zwł. 23; W. MCKANE, *Proverbs. A New Approach* (Old Testament Library), London 1980, s. 295n.

⁷ Por. P.W. SKEHAN, A.A. DI LELLA, *The Wisdom of Ben Sira. A New Translation with Notes by P.W. Skehan, Introduction and Commentary by A.A. Di Lella* (AB 39), New York 1987, s. 143–145; O. SCHILLING, *Das Buch Jesus Sirach* (HB VII/2), Freiburg 1956, s 9n, 184n.

⁸ Por. L. STACHOWIAK, *Księga Izajasza II–III, 40–66. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz – eskursy* (PŚST IX, 2), Poznań 1996, s. 312n; J.D.W. WATTS, *Isaiah 34–66* (WBC 25), Waco, Texas 1987, s. 354; J.L. MCKENZIE, *Second Isaiah. Introduction, Translation and Notes* (AB 20), Garden City, New York 1986, s. 199–201; P. OSTAŃSKI, *Historiozbawcza wizja starości w Piśmie Świętym. Studium egzegetyczno-teologiczne* (Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Wydział Teologiczny. Studia i Materiały 99), Poznań 2007, s. 542n.

Jednak wartość długiego życia jest względna wobec wieczności:

„Kimże jest człowiek i jakie jest jego znaczenie?

Co w nim jest dobre, a co w nim złe?

Liczba dni człowieka –

jeśli wiek jego jest długi – dosięga stu lat.

Jak kropla wody zaczerpnięta z morza lub ziarno piasku,

jest tych trochę lat wobec dni wieczności” (Syr 18,8-10)⁹.

Z drugiej strony dla Koheleta starość nie jest szczęściem, ponieważ odczuwa się wtedy strach przed śmiercią (11,7), żal za młodością (11,8–12,2). Jest to spowolnione życie (12,3-5) i oczekiwanie nieuchronnego końca (12,5-7)¹⁰.

W Rdz 15,15 Bóg mówi o końcu ziemskiego życia Abrama słowami: „Ale ty odejdziesz do twoich przodków w pokoju, w późnej starości będziesz pochowany” (Rdz 15,15). Zwrot „odejdziesz w pokoju” (עָשָׂה לְךָ שְׁלוֹמַי ... בְּיָמֶיךָ – tābô⁹ ... b^ešālôm) wyraża Bożą obietnicę spokojnej śmierci i godny pochówek, więc wypełnienie swego ideału oczekiwanego w związku z końcem życia na ziemi¹¹.

O wypełnieniu Bożej zapowiedzi danej Abrahamowi mówi Rdz 25,8 („zmarł w późnej, lecz szczęśliwej starości”), podobnie o Gedeonie (Sdz 8,32 – „w szczęśliwej starości”) i Dawidzie (1 Krn 29,28 – „w późnej starości, syty dni, bogactwa i chwały”) bez stosowania terminologii związanej wprost z pokojem¹².

Podobnie przedstawiony jest koniec życia starszego Tobiasza: „Umarł on w pokoju, mając sto dwadzieścia lat, i pochowano go okazale w Niniwie” (Tb 14,2)¹³.

Po omówieniu tekstów o długim życiu i szczęśliwym końcu sprawiedliwych zajmijmy się poglądami natchnionych autorów na nieoczekiwaną, nagłą śmierć.

⁹ Por. P.W. SKEHAN, A.A. DI LELLA, *The Wisdom of Ben Sira*, s. 285n; O. SCHILLING, *Das Buch Jesus Sirach*, s. 84.

¹⁰ Por. M. FILIPAK, *Księga Koheleta. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz – ekskursy* (PŚST VIII, 2), Poznań – Warszawa 1980, s. 186–193; A. BONORA, *Księga Koheleta* (Rozumieć Stary Testament. Komentarz Duchowy), Kraków 1997, s. 175, 177–184; C.L. SEOW, *Ecclesiastes. A New Translation with Introduction and Commentary* (AB 18C), New York – London – Toronto – Sydney – Auckland 1997, s. 347–382; G. RAVASI, *Kohelet. Najbardziej oryginalna i „skandaliczna” księga Starego Testamentu* (Zgłębiając Biblię), Kraków 2003, s. 277–304. Por. też P. OSTAŃSKI, *Historiozbawcza wizja starości w Piśmie Świętym*, s. 335–396.

¹¹ Por. S. ŁACH, *Księga Rodzaju. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz* (PŚST I, 1), Poznań 1962, s. 353; E.A. SPEISER, *Genesis. Introduction, Translation, and Notes* (AB 1), Garden City, New York 1964, s. 113; G.J. WENHAM, *Genesis 1–15* (WBC 1), Dallas, Texas 1991, s. 332; J. LEMAŃSKI, *Księga Rodzaju, rozdziały 11,27–36,43. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz* (NKB.ST I, 2), [Częstochowa 2014], s. 246n.

¹² Por. J. LEMAŃSKI, *Pięcioksiąg dzisiaj* (Studia Biblica 4), Kielce 2002, s. 209; P. OSTAŃSKI, *Historiozbawcza wizja starości w Piśmie Świętym*, s. 141–146, 509–529.

¹³ Por. S. GRZYBEK, *Księga Tobiasza. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz* (PŚST VI, 1), Poznań 1963, s. 136; C.A. MOORE, *Tobit. A New Translation with Introduction and Commentary* (AB 40A), New York – London – Toronto – Sydney – Auckland 1996, s. 289; M. WOJCIECHOWSKI, *Księga Tobiasza czyli Tobita. Opowieść o miłości rodzinnej. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz* (NKB ST 12), [Częstochowa 2005], s. 142.

2. Trudność, jaką stanowi wczesna śmierć sprawiedliwego, i jej rozwiązanie

Ludzie Starego Testamentu uważali nagłą śmierć za karę Bożą. Tak karał Bóg buntowników podczas wędrówki Izraela do Ziemi Obiecanej (Lb 11,1; 14,37; 16,21.31-35; Ps 78,33)¹⁴, zapowiedział Izraelitom nagłą śmierć jako karę za niewierność przymierzu (Pwt 28,20). Czytamy o nagłej śmierci fałszywego proroka (Jr 28,17) i jednego z przywódców ludu dopuszczających się bałwochwalstwa (Ez 11,13).

Mędrzec przestrzega człowieka nikczemnego:

„Dlatego nagła zagłada nań przyjdzie,
nie ma na to lekarstwa” (Prz 6,15)¹⁵.

W Dziejach Apostolskich czytamy o nagłej śmierci Ananiasza i Safiry, którzy chcieli uchodzić za lepszych, niż byli w rzeczywistości: ofiarowali wspólnocie część zapłaty za sprzedaną ziemię, mówiąc, że jest to całość (Dz 5,1-11)¹⁶, oraz króla Heroda Agryppy, który zgładził św. Jakuba Apostoła, uwięził św. Piotra i pozwalał oddawać sobie cześć boską (Dz 12,1-4.18-23)¹⁷.

Sprawiedliwość Boga ukazuje się inna od ludzkich oczekiwań. Nie zawsze odpłata przychodzi od razu i jest widoczna dla uczestników wydarzeń, osób skrzywdzonych przez ludzkie występki. Niemniej przyjdzie niezawodnie i trzeba ufać Bogu, który wielokrotnie okazywał swoją miłość i miłosierdzie, a także sprawiedliwą moc karzącą wszelkie formy zła¹⁸.

¹⁴ Por. E.N. ZWIJACZ, *Obraz Ludu Bożego według Księgi Liczb*, Kraków 2010, s. 386–393.

¹⁵ Por. S. POTOCKI, *Księga Przysłów*, s. 88; R.B.Y. SCOTT, *Proverbs, Ecclesiastes*, s. 59, 147; H. RINGREN, *Sprüche*, s. 32; W. MCKANE, *Proverbs*, s. 325n. Por. też P. OSTAŃSKI, *Historiozbawcza wizja starożytności w Piśmie Świętym*, s. 529–535.

¹⁶ Por. E. DĄBROWSKI, *Dzieje Apostolskie. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz* (PŚNT V), Poznań 1961, s. 262–265; L.T. JOHNSON, *The Acts of the Apostles* (SPS 5), Collegeville, Minnesota 1992, s. 87–93; G. SCHNEIDER, *Die Apostelgeschichte*, cz. 1: *Kommentar zu Kap. 1,1–8,40* (HTKNT V, 1), Freiburg – Basel – Wien 1980, s. 368–378; J. MUNCK, *The Acts of the Apostles. Introduction, Translation and Notes* (AB 31), Garden City, New York 1967, s. 40–42; J. DUPONT, *Études sur les Actes des Apôtres* (Lectio Divina 45), Paris 1967, s. 88n, 510n; TENŻE, *Nouvelles études sur les Actes des Apôtres* (Lectio Divina 118), Paris 1984, s. 300n.

¹⁷ Por. W. RAKOCY, „A słowo Boże rozszerzało się i rosło” *Programowa funkcja Dz 12,1-24 w kompozycji księgi*, Lublin 1995, s. 179–186, 197–200.

¹⁸ Por. E. ŚWIERCZEK, *Edukacyjny wymiar cierpienia – na podstawie Księgi Joba i Listu do Hebrajczyków*, w: T.M. DĄBEK, T. JELONEK (red.), *Agnus et Sponsa. Prace ofiarowane o prof. Augustynowi Jankowskiemu*, Kraków 1993, s. 281–302; A. STRUS, *Psalmy medytacji nad losem człowieka*, w: A. STRUS, J. WARZECHA, J. FRANKOWSKI (red.), *Pieśni Izraela. Pieśni nad Pieśniami, Psalmy, Lamentacje* (Wprowadzenie w Myśl i Wezwanie Ksiąg Biblijnych 7), Warszawa 1988, s. 11–111, zvl. 94–96; L. STACHOWIAK, *Księga Psalmów*, w: TENŻE (red.), *Wstęp do Starego Testamentu*, Poznań 1990², s. 347–383, zvl. 368; H. WITCZYK, *Psalmy – dialog z Bogiem* (Attende Lectioni 19), Katowice 1995, s. 29–45, 167n, 205n; A. TRONINA, *Teologia Psalmów. Wprowadzenie do lektury Psalterza* (Jak Rozumieć Pismo Święte 8), Lublin 1995, s. 91–95; Ę. CHMURA, *Czy warto dzisiaj być człowiekiem prawym? Biblijno-pastoralna refleksja na kanwie Ps 73*, w: S. HAREZGA (red.), *U źródeł mądrości, Rzeczony 1997*, s. 77–90; J. NAWROT, „Prześladują biedaka i nieszczęśliwego”. *Niegodziwy wobec sprawiedliwych w psalmach suplikacji* (Uniwersytet im. Adam Mickiewicza. Wydział Teologiczny. Studia i Materiały 96), Poznań 2007; TENŻE, *Usłysz, o Panie, moją modlitwę, odpowiedz mi*

Podobną myśl wyraża Księga Hioba. Jej bohater polemizuje z przyjaciółmi przytaczającymi obiegiwe poglądy o doczesnej odplacie:

„Czemuż to żyją grzesznicy?
Wiekowi są i rosną w siłę.
Wraz z nimi trwałe ich potomstwo:
przed ich oczyma są ich latorośle.
Ich domy są bezpieczne, bez strachu,
gdyż Boża różga ich nie dosięga (...)
Pędzą dni w dobrobycie,
w spokoju zstępują do Szeolu” (Hi 21,7-9.13)¹⁹.

Na początku Księgi, gdy Bóg chwali Hioba, szatan uważa, że jego dobre postępowanie wynika z wdzięczności za doznane dobrodziejstwa. Wtedy Bóg pozwala poddać go próbie. W końcu Księgi wyjaśnia, że Jego działanie przewyższa ludzkie poczucie słuszności i sprawiedliwości, nieudolnie pokazywane przez przyjaciół Hioba, i przywraca bohatera Księgi do dawnej pomyślności²⁰.

Księga Koheleta uczy o różnym doczesnym losie sprawiedliwych i występnych. Grzesznicy do czasu mogą się cieszyć powodzeniem, ostatecznie jednak każdy stanie przed Bożym sądem:

„To wszystko widziałem,
zwracając uwagę na wszystkie sprawy,
jakie się dzieją pod słońcem,
w czasie gdy człowiek jeden panuje nad drugim,
na jego nieszczęście.
Ponadto widziałem,
jak złoczyńców ze czcią składano w grobie,
a ludzie przychodzili i odchodzili z miejsca świętego,
i zapominano w mieście o tym, co tamci czynili.

w swej sprawiedliwości! עָוֹן וְצָדִיק wolańiem w zagrożeniu życia w psalmach suplikacji (Uniwersytet im. Adam Mickiewicza. Wydział Teologiczny. Studia i Materiały 126), Poznań 2009; T.M. DĄBEK, „Pan jest sprawiedliwy, kocha sprawiedliwość” (Ps 11,7). Sprawiedliwość – uczciwość – przyzwoitość w Piśmie Świętym (Biblijne Wezwania do Rozwijania Kultury 5), Kraków 2014, s. 33–42.

¹⁹ Por. C. JAKUBIEC, *Księga Hioba. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz – ekskursy* (PŚST VII, 1), Poznań – Warszawa 1974, s. 156n; A. TRONINA, *Księga Hioba. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz* (NKB. ST XV), [Częstochowa 2013], s. 312–314; M.H. POPE, *Job. Introduction, Translation, and Notes* (AB 15), Garden City, New York 1973, s. 539n; L. ALONSO SCHÖKEL, J.L. SICRE DIAZ, *Giobbe. Commento teologico e letterario* (Commenti biblici), Roma 1985, s. 284, 298n; J. LÉVÊQUE, *Job et son Dieu. Essai d'exégèse et de théologie biblique*, t. I–II, Paris 1970, t. I: s. 125n, 235, 281n, t. II: s. 555; G. RAVASI, *Hiob. Dramat Boga i człowieka*, cz. 2, (Zgłębiając Biblię), Kraków 2005, s. 271–273; P. OSTAŃSKI, *Historiozbauczca wizja starości w Piśmie Świętym*, s. 547–552.

²⁰ Por. E. ŚWIERCZEK, *Edukacyjny wymiar cierpienia – na podstawie Księgi Joba i Listu do Hebrajczyków*, zwl. 286–295.

To również jest marność.
Ponieważ wyroku nad czynem złym
nie wykonuje się zaraz,
dlatego serce synów ludzkich
bardzo jest skore do czynów złych;
zwłaszcza że grzesznik czyni źle stokrotnie,
a jednak długo żyje.
Chociaż ja również i to poznałem,
że szczęści się tym, którzy Boga się boją,
dlatego że się Go boją.
Nie szczęści się zaś złoczyńcy,
i podobny do cienia, nie przedłuża on swych dni,
dlatego że nie ma w nim bojaźni wobec Boga.
Jest marność, która się dzieje na ziemi:
są sprawiedliwi, którym zdarza się to,
na co zasługują grzesznicy,
a są grzesznicy, którym zdarza się to,
na co zasługują sprawiedliwi” (Koh 8,9-14);

„Wszystko jednakie dla wszystkich:
Ten sam los spotyka
tak sprawiedliwego, jak i złoczyńcę,
tak czystego, jak i nieczystego,
zarówno składającego ofiary, jak i tego,
który nie składa ofiar;
tak samo jest z dobrym, jak i z grzesznikiem,
z przysięgającym, jak i z takim,
który przysięgi się boi” (Koh 9,2);

„(...) sprawiedliwi i mędrzy oraz ich czyny
są w ręku Boga” (Koh 9,1);

„Koniec mowy. Wszystkiego tego wysłuchawszy,
Boga się bój i przykazań Jego przestrzegaj,
bo cały w tym człowiek!
Bóg bowiem każdy czyn wezwie przed sąd
dotyczący wszystkiego, co ukryte: czy dobre było, czy złe” (Koh 12,13n)²¹.

²¹ Por. M. FILIPAK, *Księga Koheleta*, s. 161–164, 166–168, 195n; A. BONORA, *Księga Koheleta*, s. 142–148, 152, 188; C.L. SEOW, *Ecclesiastes*, s. 283–288, 297–299, 390n, 394n; G. RAVASI, *Kohelet*, s. 228–232, 238–240, 312–315.

Prorok Habakuk modli się do Boga:

„Zbyt czyste oczy Twoje, by na zło patrzyły,
a nieprawości pochwalać nie możesz.
Czemu jednak spoglądasz na ludzi zdrażliwych
i milczysz, gdy bezbożny pożera uczciwszego od siebie?” (Ha 1,13).

W następnych wersetach (14-17) wylicza zbrodnie i nieprawości i przedstawia Bożą odpowiedź:

„Na moich czatach stać będę,
udam się na miejsce czuwania,
śledząc pilnie, by poznać, co On powie do mnie,
jaką odpowiedź da na moją skargę.
I odpowiedział Pan tymi słowami:
«Zapisz widzenie, na tablicach wyryj,
by można było łatwo je odczytać.
Jest to widzenie na czas oznaczony,
lecz wypełnienie jego niechybnie nastąpi;
a jeśli się opóźnia, ty go oczekuj,
bo w krótkim czasie przyjdzie niezawodnie.
Oto zginie ten, co jest ducha nieprawego,
a sprawiedliwy żyć będzie dzięki swej wierności»” (Ha 2,1-4)²².

Prorok Malachiasz pokazuje, że Bogu nie podoba się niecierpliwe oczekiwanie rychłego wymiaru sprawiedliwości. On surowo ukarze występnych, natomiast okaże łaskawość prawym, którym trudno jest patrzeć na chwilowe powodzenie grzeszników:

„Uprzykrzyliście się Panu swymi mowami, a pytacie się jeszcze: Czym się uprzykrzyliśmy? Tym, że mówicie: Każdy człowiek źle czyniący jest [jednak] miły oczom Pana, i w takich ludziach ma On upodobanie. Albo [mówicie]: Gdzież jest Bóg, sprawiedliwy Sędzia? Oto Ja wyślę anioła mego, aby przygotował drogę przede Mną, a potem nagle przybędzie do swej świątyni Pan, którego wy oczekujecie, i Anioł Przymierza, którego pragniecie. Oto nadejdzie, mówi Pan Zastępów. Ale kto przetrwa dzień Jego nadejścia?” (Ml 2,17-3,2);

²² Por. S. STAŃCZYK, *Księga Habakuka. Wstęp – przekład – komentarz – ekskursy*, w: *Księgi proroków mniejszych* (PŚST XII, 2), Poznań 1968, s. 77-134, zwłaszcza 108-112; R.L. SMITH, *Micah – Malachi* (WBC 32), Waco, Texas 1984, s. 103-107.

„Mówiliście: Daremny to trud służyć Bogu! Bo jaki pożytek mieliśmy z tego, że wykonywaliście Jego polecenia i chodziliście smutni w pokucie przed Panem Zastępów? Teraz zaś raczej zuchalców nazywajmy szczęśliwymi, bo wzbogacili się bardzo ludzie bezbożni, którzy wystawiali na próbę Boga, a zostali ocaleni. Wówczas mówili między sobą ludzie bojący się Boga, a Pan uważał i to postyszał. Zapisano to w Księdze Wspomnień przed Nim na dobro bojących się Pana i czczących Jego imię. Oni będą moją własnością, mówi Pan Zastępów, w dniu, w którym będę działał, a będę dla nich łaskawy, jak litościwy jest ojciec dla syna, który jest mu posłuszny. Wtedy zobaczycie różnicę między sprawiedliwym a niegodziwcem, pomiędzy tym, co służy Bogu, a tym, który Mu nie służy. Bo oto nadchodzi dzień pałący jak piec, wszyscy pyszni i wszyscy czyniący nieprawość będą słomą, więc spali ich ten nadchodzący dzień, mówi Pan Zastępów, tak że nie pozostawi po nich ani korzenia, ani gałązki. A dla was, czczących moje imię, wszędzie słońce sprawiedliwości i uzdrowienie w jego skrzydłach” (Ml 3,14-20)²³.

Prorok Daniel pisze o powstaniu do życia i wiecznym losie zarówno ludzi dobrych, jak i złych:

„Wielu zaś, co śpi
w prochu ziemi, zbudzi się:
jedni do wiecznego życia,
drudzy ku hańbie, ku wiecznej odrazie.
Mądrzy będą świecić
jak blask sklepienia,
a ci, którzy nauczyli wielu sprawiedliwości,
jak gwiazdy na wieki i na zawsze” (Dn 12,2n)²⁴.

Odpowiedź Starego Testamentu na pytanie, w jaki sposób nastąpi pełne wyrównanie sprawiedliwości – właściwa odplata za ludzkie czyny, już zarysowaną w Księdze Daniela, pełniej pokazuje Księga Mądrości:

„Mądrość bowiem jest duchem miłującym ludzi,
ale bluźniercy z powodu jego warg nie zostawi bez kary (...)
Zatem nie ukryje się żaden z mówiących niegodziwie
i nie ominie go karząca sprawiedliwość” (Mdr 1,6.8);

²³ Por. M. PETER, *Księga Malachiasza. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz – eskursy*, w: *Księgi proroków mniejszych*, s. 461–508, zwł. 489–492, 494–496; R.L. SMITH, *Micah – Malachi*, s. 328n, 337–340.

²⁴ Por. J. HOMERSKI, *Księga Daniela. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz – eskursy* (PŚST XI, 2), Poznań 2008, s. 160–162; M. PARCHEM, *Księga Daniela. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz* (NKB. ST XXVI), [Częstochowa 2008], s. 675–687; J.J. COLLINS, *Daniel. A Commentary on the Book of Daniel* (Hermeneia), Minneapolis 1993, s. 391–398; F. ZEILINGER, *Wiara w zmartwychwstanie w Biblii*, s. 34–37.

„Mylnie więc rozumując, mówili sobie:
 «Nasze życie jest krótkie i smutne.
 Nie ma lekarstwa na śmierć człowieka,
 i nie wiadomo, by ktoś wrócił z Otchłani (...)
 Dalej więc! Korzystajmy z tego, co dobre,
 używajmy świata skwapliwie jak w młodości!» (...)
 Tak pomyśleli – i pobłądzili,
 bo własna złość ich zaślepiła.
 Nie pojęli tajemnic Bożych,
 nie spodziewali się nagrody za prawość
 i nie docenili odpłaty dla dusz czystych.
 Bo do nieśmiertelność Bóg stworzył człowieka –
 uczynił go obrazem swej własnej wieczności” (Mdr 2,1.6.21-23);

„A dusze sprawiedliwych są w rękę Boga
 i nie dosięgnie ich męka.
 Zdało się oczom głupich, że pomarli,
 zgon ich poczytano za nieszczęście
 i odejście od nas za unicestwienie,
 a oni trwają w pokoju (...)
 wierni w miłości będą przy Nim trwali,
 łaska bowiem i miłosierdzie dla Jego wybranych.
 A grzesznicy poniosą karę stosownie do swych czynów,
 bo wzgardzili sprawiedliwym i odstąpili od Pana,
 nieszczęsny bowiem, kto mądrością gardzi i karnością” (Mdr 3,1-3.9-11).

Człowiek jest nieśmiertelny, stworzony do wieczności – także to przynależy do obrazu Bożego, jakim jest na mocy stworzenia (Mdr 2,23; por. Rdz 1,26n). Według Bożego postanowienia ma uczestniczyć w wiecznym szczęściu Boga, ale zależy to od tego, jak wykorzysta własną wolność. Bóg ją szanuje i jeśli ludzkie czyny były nieustannym odrzucaniem Jego miłości, trwanie bez Boga będzie stanem wiecznej duchowej śmierci, karą, jaką sam sobie wymierza grzesznik lekceważący Boga i drugiego człowieka²⁵.

²⁵ Por. K. ROMANIUK, *Księga Mądrości. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz* (PŚST VIII, 3), Poznań – Warszawa 1969, s. 91–94, 101–105, 111n, 114n, 119n; B. PONIŻY, *Księga Mądrości. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz* (NKB.ST XX), [Częstochowa] 2012, s. 143n, 164n, 167, 171–175, 177–180, 185–188; D. WINSTON, *The Wisdom of Solomon. A New Translation with Introduction and Commentary* (AB 43), Garden City, New York 1978, s. 104n, 114–116, 118n, 120n, 125–127, 129; P. BRIKS, *Radosna eschatologia Księgi Mądrości*, w: W. CHROSTOWSKI (red.), *„Żyjemy dla Pana” (Rz 14,8). Studia ofiarowane S. Prof. Ewie J. Jezierskiej OSU (RSB 23)*, Warszawa 2006, s. 75–89, zwł. 80–82; M. GILBERT, *Mądrość Salomona*, t. I (Myśl Teologiczna 37), Kraków 2002, s. 8n, 12, 16, 30–33; TENŻE, *Mądrość Salomona*, t. II (Myśl Teologiczna 38), Kraków 2002, s. 9, 22n, 41–44, 91–94; F. ZEILINGER, *Wiara w zmartwychwstanie w Biblii*, s. 54–72.

Prorok Ezechiel bardzo mocno pokazuje niewystarczalność tradycyjnej zasady zbiorowej odpowiedzialności i zwraca uwagę na indywidualną, osobistą odpowiedzialność każdego człowieka (Ez 14,12-20; 18,1-32). Mówi też o możliwości zmiany postawy żyjącego człowieka: nawrócenia grzesznika lub upadku sprawiedliwego²⁶.

Człowiek powinien dobrze wykorzystać czas życia, jaki ma na ziemi. Starość w znaczeniu dojrzałości mierzy się nie liczbą lat, lecz mądrością i nieskalanym, sprawiedliwym życiem²⁷. Ostatnia księga Starego Testamentu udziela odpowiedzi na pytanie o sens przedwczesnej śmierci dobrego człowieka²⁸.

3. Nikt nie zna chwili swej śmierci

Czas trwania naszego życia na ziemi jest ograniczony. Psalmista stwierdza:

„Czas naszych dni – to lat siedemdziesiąt
lub, gdy jesteśmy mocni, osiemdziesiąt” (Ps 90,10)²⁹.

Wynika to z materialnego, przemijalnego charakteru naszego ciała. Dlatego ważne jest dobre wykorzystanie czasu, jaki mamy teraz do dyspozycji.

W Ewangeliach o potrzebie czujności, odpowiedzialności i gotowości na przyjście Pana mówią przypowieści o sługach oczekujących na powrót gospodarza oraz o pannach czujnych i niedbałych. Pierwsza kończy się słowami: „Czuwajcie (γρηγορείτε) więc, bo nie wiecie, w którym dniu Pan wasz przyjdzie. Gdyby gospodarz wiedział, o jakiej porze nocy nadejdzie złodziej, na pewno by czuwał i nie pozwoliłby włamać się do swego

²⁶ J. HOMERSKI, U. SZWARC, *Księga Ezechiela. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz – eskursy* (PŚST XI, 1), Poznań 2013, s. 127n, 149–154; W. ZIMMERLI, *Ezekiel 1. A Commentary on the Book of the Prophet Ezekiel Chapters 1–24* (Hermeneia), Philadelphia 1979, s. 313–316, 379–385; M. GREENBERG, *Ezekiel 1–20. A New Translation with Introduction and Commentary* (AB 22), Garden City, New York 1983, s. 258–263, 327–347; R. RUMIANEK, *Problem odpowiedzialności według Ez 18,2, w: M. WOJCIECHOWSKI (red.), Mitość jest z Boga. Wokół zagadnień biblijno-moralnych. Studium ofiarowane ks. prof. dr. hab. Janowi Łachowi*, Warszawa 1997, s. 359–366; TENŻE, *Orędzie Księgi Ezechiela*, Warszawa 1999, s. 105–124; G. VON RAD, *Teologia Starego Testamentu*, Warszawa 1986, s. 297; G. WITASZEK, *Mysł społeczna proroków*, Lublin 1998, s. 190–197; TENŻE, *Sprawiedliwość społeczna a odpowiedzialność indywidualna (Ez 18)*, RBL 49 (1996), s. 154–164. Pwt 24,16 uczy: „Ojcowie nie poniosą śmierci za winy synów ani synowie za winy ojców. Każdy umrze za swój własny grzech”; por. też: Rdz 18,23-32; 2 Sm 24,17; 2 Krl 14,6.

²⁷ S. POTOCKI, *Rady mądrości. Przewodnik po mądrościowej literaturze Starego Testamentu* (Jak Rozumieć Pismo Święte 5), Lublin 1993, s. 8n.

²⁸ Por. K. ROMANIUK, *Księga Mądrości*, s. 116, 128n; B. PONIŻY, *Księga Mądrości*, s. 198–202; D. WINSTON, *The Wisdom of Solomon*, s. 137–139, 142n.

²⁹ Por. S. ŁACH, J. ŁACH, *Księga Psalmów*, s. 399n; G. RAVASI, *Il Libro dei Salmi* (II), s. 889–891; M. DAHOOD, *Psalms II*, s. 325; T.M. DĄBEK, „Czas naszych dni – to lat siedemdziesiąt lub, gdy jesteśmy mocni, osiemdziesiąt” (Ps 90,10). *Długość i wartość życia człowieka w służbie Bożej*, w: P. ŁABUDA (red.), „Słowo jego płonęło jak pochodnia” (Sy 48,1). *Księga pamiątkowa ku czci Księdza Profesora Tadeusza Brzegowego*, Tarnów 2011, s. 47–57, zwł. 47n; P. OSTAŃSKI, *Historiozbawcza wizja starości w Piśmie Świętym*, s. 553–559; A. SISTI, *La morte prematura in Sap. 4,1-17*, „Rivista Biblica Italiana” 31 (1983), s. 129–146.

domu. Dlatego i wy bądźcie gotowi (ε[τοίμοι], bo o godzinie, której się nie domyślacie, Syn Człowieczy przyjdzie” (Mt 24,42-44; por. Łk 12,39n)³⁰.

W zakończeniu drugiej przypowieści Jezus mówi:

„Czuwajcie (grhgorei/te) więc, bo nie znacie dnia ani godziny” (Mt 25,13)³¹.

Nikt, prócz Ojca w niebie, nie zna czasu powtórnego przyjścia Chrystusa na sąd:

„A od drzewa figowego uczcie się przez podobieństwo. Kiedy już jego gałąź narbrzmiewa sokami i wypuszcza liście, poznajecie, że blisko jest lato. Tak i wy, gdy ujrzycie te wydarzenia, wiedzcie, że to blisko jest, u drzwi. Zaprawdę, powiadam wam: Nie przemienie to pokolenie, aż się to wszystko stanie. Niebo i ziemia przemina, ale słowa moje nie przemina. Lecz o dniu owym lub godzinie nikt nie wie (οὐδὲις οἶδεν) ani aniołowie w niebie, ani Syn, tylko Ojciec.

Uważajcie, czuwajcie, bo nie wiecie, kiedy czas ten nadejdzie. Bo rzecz ma się podobnie jak z człowiekiem, który udał się w podróż. Zostawił swój dom, powierzył swym sługom staranie o wszystko, każdemu wyznaczył zajęcie, a odźwiernemu przykazał, żeby czuwał. Czuwajcie (γρηγορείτε) więc, bo nie wiecie, kiedy pan domu przyjdzie: z wieczora czy o północy, czy o pianiu kogutów, czy rankiem. By niespodzianie przyszedłszy, nie zastał was śpiących. Lecz co wam mówię, do wszystkich mówię: Czuwajcie (γρηγορείτε)!” (Mk 13,28-37)³².

To samo trzeba odnieść do chwili naszej śmierci i potrzeby gotowości na spotkanie z Panem, którego terminu nie znamy, a może on być już bardzo bliski.

Nagroda albo kara dla sługi – zależnie od tego, jak wypełniał swoje obowiązki, zostanie wymierzona wtedy, gdy pan niespodziewanie przyjdzie i zobaczy, jak postępował:

³⁰ Por. A. JANKOWSKI, *Królestwo Boże w przypowieściach*, Kraków 2008^s, s. 221–224; J. HOMERSKI, *Ewangelia według św. Mateusza. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz* (PŚNT III, 1), Poznań – Warszawa 1979, s. 317; A. PACIOREK, *Ewangelia według świętego Mateusza, rozdziały 14–28. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz* (NKB.NT I, 2), [Częstochowa 2008], s. 482–484; J. GNILKA, *Das Matthäusevangelium, cz. 2: Kommentar zu Kap. 14,1–28,20 und Einleitungsfragen* (HTKNT I, 2), Freiburg – Basel – Wien 1988, s. 337–339; F. GRYGLEWICZ, *Ewangelia według św. Łukasza. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz* (PŚNT III, 3), Poznań – Warszawa 1974, s. 242; L.T. JOHNSON, *The Gospel of Luke* (SPS 3), Collegeville, Minnesota 1991, s. 204, 206; J.A. FITZMYER, *The Gospel according to Luke X–XXIV. Introduction, Translation, and Notes* (AB 28A), New York – London – Toronto – Sydney – Auckland 1985, s. 985n, 989; *Ewangelia według świętego Łukasza, rozdziały 12–24. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz* (NKB.NT III, 2), [Częstochowa 2012], s. 65.

³¹ Por. A. JANKOWSKI, *Królestwo Boże w przypowieściach*, s. 234n; A. PACIOREK, *Ewangelia według świętego Mateusza, rozdziały 14–28*, s. 497; J. GNILKA, *Das Matthäusevangelium, cz. 2*, s. 352n; J. HOMERSKI, *Ewangelia według św. Mateusza*, s. 320.

³² Por. A. JANKOWSKI, *Królestwo Boże w przypowieściach*, s. 218–221; H. LANGKAMMER, *Ewangelia według św. Marka. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz* (PŚNT III, 2), Poznań – Warszawa 1977, s. 302–307; R. PESCH, *Das Markusevangelium, cz. 2: Kommentar zu Kap. 8,27–16,20* (HTKNT II, 2), Freiburg – Basel – Wien 1977, s. 306–318.

„Któż jest tym sługą wiernym i roztroptym, którego pan ustanowił nad swoją służbą, żeby we właściwej porze rozdał jej żywność? Szczęśliwy ów sługa, którego pan, gdy wróci, zastanie przy tej czynności. Zaprawdę, powiadam wam: Postawi go nad całym swoim mieniem. Lecz jeśli taki zły sługa powie sobie w duszy: «Mój pan się ociąga [z powrotem]» i zacznie bić swoje współsługi, i będzie jadł i pił z pijakami, to nadejdzie pan tego sługi w dniu, kiedy się nie spodziewa (ἐν ἡμέρᾳ ἣ οὐ προσδοκᾷ), i o godzinie, której nie zna (καὶ ἐν ὥρᾳ ἣ οὐ γινώσκει). Każę surowo go ukarać i wyznaczę mu miejsce z obłudnikami. Tam będzie płacz i zgrzytanie zębów” (Mt 24,45-51; por. Łk 12,41-48)³³.

4. Wezwania do ufnej gotowości na spotkanie z Panem

Ważne jest trwanie w oczekiwaniu. Czujność uważna, ale zarazem pełna ufności. Jak ma ona wyglądać, może nam pokazać kilka tekstów apostoelskich³⁴.

Święty Paweł mówi do przełożonych Kościoła w Efezie, którzy przyszli do Miletu, by się z nim spotkać podczas podróży do Jerozolimy:

„Uważajcie na samych siebie i na całe stado, w którym Duch Święty ustanowił was biskupami, abyście kierowali Kościołem Boga, który On nabył własną krwią. Wiem, że po moim odejściu wejdą między was wilki drapieżne, nie oszczędzając stada. Także spośród was samych powstaną ludzie, którzy głosić będą przewrotne nauki, aby pociągnąć za sobą uczniów. Dlatego czuwajcie (γρηγορεῖτε), pamiętając, że przez trzy lata w dzień i w nocy nie przestawałem ze łzami upominać każdego «z was»” (Dz 20,28-31)³⁵.

³³ Por. A. JANKOWSKI, *Królestwo Boże w przypowieściach*, s. 225–230; A. PACIOREK, *Ewangelia według świętego Mateusza, rozdziały 14–28*, s. 485–491; J. GNILKA, *Das Matthäusevangelium*, cz. 2, s. 341–346; J. HOMERSKI, *Ewangelia według św. Mateusza*, s. 317n; F. GRYGLEWICZ, *Ewangelia według św. Łukasza*, s. 242–244; L.T. JOHNSON, *The Gospel of Luke*, s. 204–206; J.A. FITZMYER, *The Gospel according to Luke X–XXIV*, s. 986n, 989n; F. MICKIEWICZ, *Ewangelia według świętego Łukasza, rozdziały 12–24*, s. 65–71.

³⁴ Zestawienie tekstów z pracy: T.M. DĄBEK, „Z pracy rąk swoich będziecie żywać” (Ps 128, 2). *Biblia o godności i wartości ludzkiej pracy* (Biblijne Wezwania do Rozwijania Kultury 3), Kraków 2010, s. 204–206, bibliografia uzupełniona o nowsze komentarze.

³⁵ Por. E. DĄBROWSKI, *Dzieje Apostolskie*, s. 413n; L.T. JOHNSON, *The Acts of the Apostles*, s. 362–364; G. SCHNEIDER, *Die Apostelgeschichte*, cz. 2: *Kommentar zu Kap. 9,1–28,31* (HTKNT V, 2), Freiburg – Basel – Wien 1982, s. 297–298; J. DUPONT, *Le discours de Milete. Testament pastoral de Saint Paul (Actes 20,18-36)*, (Lectio Divina 32), Paris 1962, s. 135–233.

Wzywa wiernych, by czuwali, w zakończeniach swoich listów:

„Czuwajcie (γρηγορείτε), trwajcie mocno w wierze, bądźcie mężni i umacniajcie się!” (1 Kor 16,13)³⁶;

„Przy każdej sposobności módlcie się w Duchu! Nad tym właśnie czuwajcie (ἀγρυπνοῦντες) najusilniej i proście za wszystkich świętych i za mnie, aby dane mi było słowo, gdy usta moje otworzę, by jawnie i swobodnie głosić tajemnicę Ewangelii, dla której sprawuję poselstwo jako więzień – ażebym jawnie ją wypowiedział, tak jak winienem” (Ef 6,18-20).

Czuwanie powinno łączyć się z modlitwą za siebie nawzajem – za pasterzy i wszystkich chrześcijan³⁷. Wezwanie do czuwania jest ważnym elementem nauki apostoelskiej i postawy chrześcijan:

„Trwajcie gorliwie na modlitwie, czuwając (γρηγοροῦντες) podczas niej wśród dziękczynienia” (Kol 4,2)³⁸; „Wszyscy wy bowiem jesteście synami światłości i synami dnia. Nie jesteśmy synami nocy ani ciemności. Nie śpijmy przeto jak inni, ale czuwajmy (γρηγορώμεν) i bądźmy trzeźwi. Ci którzy śpią, w nocy śpią, a którzy się upijają, w nocy są pijani. My zaś, którzy do dnia należymy, bądźmy trzeźwi, przyodziani w pancerz wiary i miłości oraz w hełm nadziei zbawienia” (1 Tes 5,5-8)³⁹.

Szczególnie gorliwie powinni czuwać nad nauką i życiem wspólnot ich przewodnicy, jak Tymoteusz: „Ty zaś czuwaj (νήφε) we wszystkim, znoś trudy, wykonaj dzieło ewangelisty, spełnij swe posługiwanie!” (2 Tm 4,5)⁴⁰.

Wierni powinni szanować czuwających nad nimi pasterzy, którzy kiedyś będą musieli odpowiedzieć za nich przed Bogiem: „Bądźcie posłuszni waszym przełożonym i bądźcie

³⁶ Por. M. ROSIK, *Pierwszy List do Koryntian. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz* (NKB.NT VII), [Częstochowa 2009], s. 518n; C.K. BARRETT, *A Commentary on the First Epistle to the Corinthians* (Black's New Testament Commentaries), London 1973², s. 393.

³⁷ Por. A. JANKOWSKI, *Listy więzienne świętego Pawła. Do Filipian – Do Kolosan – Do Filemona – Do Efezjan. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz* (PŚNT VIII), Poznań 1962, s. 504n; J. GNILKA, *Der Epheserbrief* (HTKNT X, 2), Freiburg – Basel – Wien 1977², s. 314–319; M. BARTH, *Ephesians 4–6. Translation and Commentary on Chapters 4–6* (AB 34A), Garden City, New York 1974, s. 777–783; R. MAZUR, *La retorica della Lettera agli Efesini*, Milano – Jerusalem 2010, s. 390–396, 489–491.

³⁸ Por. A. JANKOWSKI, *Listy więzienne świętego Pawła*, s. 298n; B. ADAMCZEWSKI, *List do Filemona. List do Kolosan. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz* (NKB.NT XII), [Częstochowa 2006], s. 340n; J. GNILKA, *Der Kolosserbrief* (HTKNT X, 1), Freiburg – Basel – Wien 1980, s. 228.

³⁹ Por. J. STĘPIEŃ, *Listy do Tesaloniczan i Pasterskie. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz* (PŚNT IX), Poznań – Warszawa 1979, s. 193n; M. BEDNARZ, *1–2 List do Tesaloniczan. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz* (NKB.NT XIII), [Częstochowa 2007], s. 372–377; E.J. RICHARD, *First and Second Thessalonians* (SPS 11), Collegeville, Minnesota 1995, s. 252–255.

⁴⁰ Por. J. STĘPIEŃ, *Listy do Tesaloniczan i Pasterskie*, s. 444; L. OBERLINNER, *Die Pastoralbriefe. Zweiter Timotheusbrief* (HTKNT XI, 2/3), Freiburg – Basel – Wien 1996, s. 157n.

im ulegli, ponieważ oni czuwają (ἀγρυπνοῦσιν) nad duszami waszymi i muszą zdać z tego sprawę. Niech to czynią z radością, a nie wzdychając, bo to nie byłoby z korzyścią dla was” (Hbr 13,17)⁴¹.

Wszyscy muszą sobie zdawać sprawę z działania złego ducha i czuwać, by mu nie ulec: „Bądźcie trzeźwi! Czuwajcie (γρηγορήσατε)! Przeciwnik wasz, diabeł, jak lew ryczący krąży, szukając, kogo pożreć. Mocni w wierze przeciwstawcie się jemu” (1 P 5,8n)⁴².

Ostatnie księga Nowego Testamentu – Apokalipsa, przestrzega anioła, czyli pasterza Kościoła w Sardes, oraz wszystkich uczniów Chrystusa:

„Jeśli więc czuwać nie będziesz (μὴ γρηγορήσης), przyjdę jak złodziej i nie poznasz, o której godzinie przyjdę do ciebie” (Ap 3,3).

Zapowiada nagrodę czuwającym:

„Oto przyjdę jak złodziej:

Błogosławiony, który czuwa (ὁ γρηγορῶν)

i strzeże swych szat,

by nago nie chodził i by sromoty jego nie widziano” (Ap 16,15)⁴³.

Zatem w swoim życiu należy naśladować św. Pawła, który pisał do Filipian:

„Nie [mówię], że już [to] osiągnąłem i już się stałem doskonałym, lecz pędzę (διώκω), abym też [to] zdobył, bo i sam zostałem zdobyty przez Chrystusa Jezusa. Bracia, ja nie sądzę o sobie samym, że już zdobyłem, ale to jedno [czynię]: zapominając o tym, co za mną, a wytyżając siły ku temu, co przede mną, pędzę (διώκω) ku wyznaczonej mecie, ku nagrodzie, do jakiej Bóg wzywa w górę, w Chrystusie Jezusie” (Flp 3,12-14)⁴⁴.

⁴¹ Por. G.W. BUCHANAN, *To the Hebrews. Translation, Comment and Conclusions* (AB 36), Garden City, New York 1983²⁷, s. 238; S. ŁACH, *List do Hebrajczyków. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz – eskursy* (PŚNT X), Poznań 1959, s. 294; A. MALINA, *List do Hebrajczyków. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz, Święty Paweł* (NKB.NT XV), [Częstochowa 2018], s. 564n; F.D. BRUCE, *The Epistle to Hebrews. The English Text with Introduction, Exposition and Notes* (The New International Commentary on the New Testament), Grand Rapids, Michigan 1978, s. 407n; P. ELLINGWORTH, *The Epistle to the Hebrews. Commentary on the Greek Text* (New International Greek Testament Commentary), Grand Rapids, Michigan 1993, s. 722–724; H.W. ATTRIDGE, *The Epistle to the Hebrews. A Commentary on the Epistle to the Hebrews* (Hermeneia), Philadelphia 1989, s. 401n; R. BOGACZ, *Misja Chrystusa w świetle hapax legomenów* (List do Hebrajczyków 2), Kraków 2006, s. 688.

⁴² Por. E.G. SELWYN, *The First Epistle of St. Peter. The Greek Text with Introduction, Notes and Essays*, London 1946, s. 236–239; S. HAŁAS, *Pierwszy List św. Piotra. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz* (NKB.NT XVII), [Częstochowa 2007], s. 243–245; K.H. SCHELKLE, *Die Petrusbriefe. Der Judasbrief* (HTKNT XIII, 2), Freiburg – Basel – Wien 1961, s. 132; F. GRYGLEWICZ, *Listy Katolickie. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz* (PŚNT XI), Poznań 1959, s. 241n; C. SPICQ, *Les Épitres de Saint Pierre* (Sources Bibliques), Paris 1966, s. 173–175.

⁴³ Por. A. JANKOWSKI, *Apokalipsa św. Jana. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz* (PŚNT XII), Poznań 1959, s. 157, 238n; W.J. HARRINGTON, *Revelation* (SPS 16), Collegeville, Minnesota 1993, s. 68, 166; S. HAREZGA, *Błogosławienstwa Apokalipsy* (AL 17), Katowice 1992, s. 56–66; M. WOJCIECHOWSKI, *Apokalipsa świętego Jana. Objawienie, a nie tajemnica. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz* (NKB.NT XX), [Częstochowa 2012], s. 156n, 319.

⁴⁴ Por. A. JANKOWSKI, *Listy więzienne świętego Pawła*, s. 154–157; J. GNILKA, *Der Philipperbrief* (HTKNT X, 3), Freiburg – Basel – Wien 1968, s. 198–200; J. FLIS, *List do Filipian. Wstęp, przekład z oryginału*,

Jego ufną gotowość na spotkanie z Panem wyraża tekst z Drugiego Listu do Tymoteusza:

„Albowiem krew moja już ma być wylana na ofiarę, a chwila mojej rozłąki nadeszła. W dobrych zawodach wystąpiłem, bieg ukończyłem, wiary ustrzegłem. Na ostatek odłożono dla mnie wieniec sprawiedliwości, który mi w owym dniu odda Pan, sprawiedliwy Sędzia, a nie tylko mnie, ale i wszystkim, którzy umiłowali pojawienie się Jego” (4,6-8)⁴⁵.

Należy ufać, że w miarę swoich możliwości wielu tych, którzy poszli za głosem Pana i starali się dobrze pełnić swą posługę, mogłoby tak powiedzieć również w obliczu nieoczekiwanej śmierci.

„Życie chrześcijanina nie kończy się wraz ze śmiercią, ale w chwili śmierci się rozpoczyna. Chrystus otwiera przed nim perspektywę eschatologiczną życia po śmierci, ponieważ chrześcijanin «w śmierci należy do Pana» (Rz 14,8)⁴⁶”

5. Podsumowanie

Nieoczekiwana śmierć młodego człowieka nie jest dla chrześcijanina pozbawiona głębokiego sensu. Choć głównie w Starym Testamencie uważano długowieczność za następstwo dobrego życia, Bożą nagrodę za pełnienie sprawiedliwości (por. np. Wj 20,12; Pwt 5,16,33; 11,8nn.21; Syr 1,12.20), Biblia uczy o względnej wartości doczesnego życia i błogosławieństwie młodo zmarłych Bożych sług (por. np. Syr 18,8-10; Mdr 1,6.8; 2,1.6.21-23; 3,1-3.9-11). Nagłą śmierć uważano za Bożą karę (por. np. Lb 11,1; 14,37; 16,21.31-35; Pwt 28,20; Ps 78,33; Jr 28,17; Ez 11,13). Doczesne powodzenie grzeszników jest wyrazem cierpliwości Boga, który wzywa do nawrócenia, a kiedyś osądzi wszystkich (Ml 2,17-3,2.14-20).

Chrystus wzywa do gotowości na spotkanie z Nim (Mt 24,42-44; por. Łk 12,39n; Mt 25,13; 24,45-51; por. Łk 12,41-48). Tak jak nikt prócz Ojca w niebie nie zna chwili powtórnego przyjścia Chrystusa (Mk 13,28-37), tak też nikt nie zna chwili swej śmierci.

komentarz (NKB.NT XI), [Częstochowa 2011], s. 372-378; G.F. HAWTHORNE, *Philippians* (WBC 43), Waco, Texas 1983, s. 150-155, 158.

⁴⁵ Por. J. STĘPIEŃ, *Listy do Tesaloniczan i Pasterskie*, s. 444-446; L. OBERLINNER, *Die Pastoralbriefe. Zweiter Timotheusbrief* (HTKNT XI, 2/2), Freiburg - Basel - Wien 1995, s. 158-164; M. DIBELIUS, H. CONZELMANN, *The Pastoral Epistles. A Commentary on the Pastoral Epistles* (Hermeneia), Philadelphia 1984, s. 121.

⁴⁶ T. NIEMAS, *Perspektywa eschatologiczna proegzystencji wierzących w przekazie Pisma Świętego* (Bibliotheca Biblica), Wrocław 2016, s. 95.

Apostołowie zachęcają do wytrwałości, czujności i ufego oczekiwania końca ziemskiego życia, które jest tylko etapem w drodze do Boga (por. Dz 20,28-31; Ef 6,18-20; Kol 4,2; 1 Tes 5,5-8; 2 Tm 4,5; Hbr 13,17; 1 P 5,8n; Ap 3,3; 16,15; Flp 3,12-14; 2 Tm 4,6-8; Rz 14,8). Ufamy, że wielu naszych młodo zmarłych bliskich może się już cieszyć nagrodą na swoje dobre życie i dzieła.

Bibliografia

- ADAMCZEWSKI B., *List do Filemona. List do Kolosan. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz* (NKB.NT XII), [Częstochowa 2006], s. 340n.
- ATTRIDGE H.W., *The Epistle to the Hebrews. A Commentary on the Epistle to the Hebrews* (Hermeneia), Philadelphia 1989, s. 401n.
- BARRETT C.K., *A Commentary on the First Epistle to the Corinthians* (Black's New Testament Commentaries), London 1973², s. 393.
- BARTH M., *Ephesians 4–6. Translation and Commentary on Chapters 4–6* (AB 34A), Garden City, New York 1974, s. 777–783.
- BEDNARZ M., *1–2 List do Tesaloniczan. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz* (NKB.NT XIII), [Częstochowa 2007], s. 372–377.
- BOGACZ R., *Misja Chrystusa w świetle hapax legomenów* (List do Hebrajczyków 2), Kraków 2006, s. 688.
- BONORA A., *Księga Koboleta* (Rozumieć Stary Testament. Komentarz Duchowy), tłum. J. Dembska, Kraków 1997, s. 175, 177–184.
- BREYER S. CHILDS, *The Book of Exodus. A Critical, Theological Commentary* (The Old Testament Library), Philadelphia 1974, s. 417–419.
- BRIKS P., *Radosna eschatologia Księgi Mądrości*, w: W. CHROSTOWSKI (red.), „*Zyjemy dla Pana*” (Rz 14,8). *Studia ofiarowane S. Prof. Ewie J. Jezierskiej OSU*, (RSB 23), Warszawa 2006, s. 75–89, zvl. 80–82.
- BRUCE F.D., *The Epistle to Hebrews. The English Text with Introduction, Exposition and Notes* (The New International Commentary on the New Testament), Grand Rapids, Michigan 1978, s. 407n.
- BUCHANAN G.W., *To the Hebrews. Translation, Comment and Conclusions* (AB 36), Garden City, New York 1983²⁷, s. 238.
- CHMURA E., *Czy warto dzisiaj być człowiekiem prawym? Biblijno-pastoralna refleksja na kanwie Ps 73*, w: S. HAREZGA (red.), *U źródeł mądrości*, Rzeszów 1997, s. 77–90.
- CHRISTENSEN D.L., *Deuteronomy 1–11* (WBC 6A), Waco, Texas 1991, s. 123, 128n.
- COLLINS J.J., *Daniel. A Commentary on the Book of Daniel* (Hermeneia), Minneapolis 1993, s. 391–398.
- DAHOD M., *Psalms I: 1–50. Introduction, Translation and Notes* (AB 16), Garden City, New York 1983, s. 132.
- DAHOD M., *Psalms II: 51–100. Introduction, Translation and Notes* (AB 17), Garden City, New York 1983, s. 87.
- DĄBEK T.M., „*Czas naszych dni – to lat siedemdziesiąt lub, gdy jesteśmy mocni, osiemdziesiąt*” (Ps 90,10). *Długość i wartość życia człowieka w służbie Bożej*, w: P. ŁABUDA (red.), „*Słowo jego płonęło jak*

- pochoдня*" (Syr 48,1). *Księga pamiątkowa ku czci Księdza Profesora Tadeusza Brzegowego*, Tarnów 2011, s. 47–57, zwt. 47n.
- DĄBEK T.M., „*Pan jest sprawiedliwy, kocha sprawiedliwość*” (Ps 11,7). *Sprawiedliwość – przyzwoitość w Piśmie Świętym* (Biblijne Wezwania do Rozwijania Kultury 5), Kraków 2014, s. 33–42.
- DĄBEK T.M., „*Z pracy rąk swoich będziesz pożywiał*” (Ps 128,2). *Biblia o godności i wartości ludzkiej pracy* (Biblijne Wezwania do Rozwijania Kultury 3), Kraków 2010, s. 204–206.
- DĄBROWSKI E., *Dzieje Apostolskie. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz* (PŚNT V), Poznań 1961, s. 262–265.
- DIBELIUS M., CONZELMANN H., *The Pastoral Epistles. A Commentary on the Pastoral Epistles* (Hermeneia), Philadelphia 1984, s. 121.
- DUPONT J., *Études sur les Actes des Apôtres* (Lectio Divina 45), Paris 1967, s. 88n, 510n.
- DUPONT J., *Le discours de Milet. Testament pastoral de Saint Paul (Actes 20,18–36)*, (Lectio Divina 32), Paris 1962, s. 135–233.
- DUPONT J., *Nouvelles études sur les Actes des Apôtres* (Lectio Divina 118), Paris 1984, s. 300n.
- ELLINGWORTH P., *The Epistle to the Hebrews. Commentary on the Greek Text* (New International Greek Testament Commentary), Grand Rapids, Michigan 1993, s. 722–724.
- FILIPAK M., *Księga Kobaleta. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz, ekskursy* (PŚST VIII, 2), Poznań – Warszawa 1980, s. 186–193.
- FITZMYER J.A., *The Gospel according to Luke X–XXIV. Introduction, Translation, and Notes* (AB 28A), New York – London – Toronto – Sydney – Auckland 1985, s. 985n, 989.
- FLIS J., *List do Filipian. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz* (NKB.NT XI), [Częstochowa 2011], s. 372–378.
- GILBERT M., *Mądrość Salomona*, t. I, tłum. S. Kobiałka (Myśl Teologiczna 37), Kraków 2002, s. 8n, 12, 16, 30–33.
- GILBERT M., *Mądrość Salomona*, t. II, tłum. S. Kobiałka (Myśl Teologiczna 38), Kraków 2002, s. 9, 22n, 41–44, 91–94.
- GNILKA J., *Das Matthäusevangelium, cz. 2: Kommentar zu Kap. 14,1–8,20 und Einleitungsfragen* (HTKNT I, 2), Freiburg – Basel – Wien 1988, s. 337–339.
- GNILKA J., *Der Epheserbrief* (HTKNT X, 2), Freiburg – Basel – Wien 1977², s. 314–319.
- GNILKA J., *Der Kolosserbrief* (HTKNT X, 1), Freiburg – Basel – Wien 1980, s. 228.
- GNILKA J., *Der Philipperbrief*, HTKNT X,3, Freiburg – Basel – Wien 1968, s. 198–200.
- GREENBERG M., *Ezechiel 1–20. A New Translation with Introduction and Commentary* (AB 22), Garden City, New York 1983, s. 258–263, 327–347.
- GRYGLEWICZ F., *Ewangelia według św. Łukasza, Wstęp – przekład z oryginału – komentarz* (PŚNT III, 3), Poznań – Warszawa 1974, s. 242.
- GRYGLEWICZ F., *Listy Katolickie. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz* (PŚNT XI), Poznań 1959, s. 241n.
- GRZYBEK S., *Księga Tobiasza. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz* (PŚST VI, 1), Poznań 1963, s. 136.
- HAŁAS S., *Pierwszy List św. Piotra. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz* (NKB.NT XVII), [Częstochowa 2007], s. 243–245.
- HAREZGA S., *Blagostawieństwa Apokalipsy* (AL 17), Katowice 1992, s. 56–66.

- HARRINGTON W.J., *Revelation* (SPS 16), Collegeville, Minnesota 1993, s. 68, 166.
- HAWTHORNE G.F., *Philippians* (WBC 43), Waco, Texas 1983, s. 150–155, 158.
- HOMERSKI J., *Ewangelia według św. Mateusza. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz* (PŚNT III–1), Poznań – Warszawa 1979, s. 317.
- HOMERSKI J., *Księga Daniela. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz – ekskursy* (PŚST XI, 2), Poznań 2008, s. 160–162.
- HOMERSKI J., SZWARC U., *Księga Ezechiela. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz – ekskursy* (PŚST XI, 1), Poznań 2013, s. 127n, 149–154.
- JAKUBIEC C., *Księga Hioba. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz – ekskursy* (PŚST VII, 1), Poznań – Warszawa 1974, s. 156n.
- JANKOWSKI A., *Apokalipsa św. Jana. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz* (PŚNT XII), Poznań 1959, s. 157, 238n.
- JANKOWSKI A., *Eschatologia Nowego Testamentu* (Myśl Teologiczna 54), Kraków 2007, s. 17–21.
- JANKOWSKI A., *Królestwo Boże w przypowieściach*, Kraków 2008⁵, s. 221–224.
- JANKOWSKI A., *Listy więzienne świętego Pawła. Do Filipian – Do Kolosan – Do Filemona – Do Efezjan. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz* (PŚNT VIII), Poznań 1962, s. 504n.
- JOHNSON L.T., *The Acts of the Apostles* (SPS 5), Collegeville, Minnesota 1992, s. 87–93.
- JOHNSON L.T., *The Gospel of Luke* (SPS 3), Collegeville, Minnesota 1991, s. 204, 206.
- LANGKAMMER H., *Ewangelia według św. Marka. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz* (PŚNT III, 2), Poznań – Warszawa 1977, s. 302–307.
- LEMAŃSKI J., *Księga Rodzaju, rozdziały 11,27–36,43. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz* (NKB.ST I, 2), [Częstochowa 2014], s. 246n.
- LEMAŃSKI J., *Księga Wyjścia. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz* (NKB.ST 2), [Częstochowa 2009], s. 428n.
- LÉVÊQUE J., *Job et son Dieu. Essai d'exégèse et de théologie biblique*, t. I–II, Paris 1970, t. I: s. 125n, 235, 281n, t. II: s. 555.
- ŁACH S., *Księga Powtórzonego Prawa. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz – ekskursy* (PŚST II, 3), Poznań – Warszawa 1971, s. 137n.
- ŁACH S., *Księga Rodzaju. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz* (PŚST I, 1), Poznań 1962, s. 353.
- ŁACH S., *Księga Wyjścia. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz* (PŚST I, 2), Poznań 1964, s. 196–198.
- ŁACH S., *List do Hebrajczyków. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz – ekskursy* (PŚNT X), Poznań 1959, s. 294.
- ŁACH S., ŁACH J., *Księga Psalmów. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz – ekskursy* (PŚST, VII, 2), Poznań 1990, s. 170.
- MAJEWSKI M., *W stronę Ziemi Obiecanej. Komentarz do Księgi Wyjścia*, Kraków 2011, s. 239.
- MALINA A., *List do Hebrajczyków. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz*, (NKB.NT XV), [Częstochowa 2018], s. 564n.
- MAZUR R., *La retorica della Lettera agli Efesini*, Milano – Jerusalem 2010, s. 390–396, 489–491.
- McKANE W., *Proverbs. A New Approach* (Old Testament Library), London 1980, s. 295n.

- McKENZIE J.L., *Second Isaiah. Introduction, Translation and Notes* (AB 20), Garden City, New York 1986, s. 199–201.
- MOORE C.A., *Tobit. A New Translation with Introduction and Commentary* (AB 40A), New York – London – Toronto – Sydney – Auckland 1996, s. 289.
- MUNCK J., *The Acts of the Apostles. Introduction, Translation and Notes* (AB 31), Garden City, New York 1967, s. 40–42.
- NAWRÓT J., „Prześladują biedaka i nieszczęśliwego”. *Niegodziwcy wobec sprawiedliwych w psalmach suplikacji* (Uniwersytet im. Adam Mickiewicza. Wydział Teologiczny. Studia i Materiały 96), Poznań 2007.
- NAWRÓT J., *Usłysz, o Panie, moją modlitwę, odpowiedz mi w swej sprawiedliwości! hn[i [mv wołaniem w zagrożeniu życia w psalmach suplikacji* (Uniwersytet im. Adam Mickiewicza. Wydział Teologiczny. Studia i Materiały 126), Poznań 2009.
- NIEMAS T., *Perspektywa eschatologiczna proegzystencji wierzących w przekazie Pisma Świętego* (Bibliotheca Biblica), Wrocław 2016, s. 95.
- OBERLINNER L., *Die Pastoralbriefe. Zweiter Timotheusbrief* (HTKNT XI, 2/2), Freiburg – Basel – Wien 1995, s. 158–164.
- OBERLINNER L., *Die Pastoralbriefe. Zweiter Timotheusbrief* (HTKNT XI, 2/3), Freiburg – Basel – Wien 1996, s. 157n.
- OSTAŃSKI P., *Historiozbawcza wizja starości w Piśmie Świętym. Studium egzegetyczno-teologiczne* (Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Wydział Teologiczny. Studia i Materiały 99), Poznań 2007, s. 542n.
- PACIOREK A., *Ewangelia według świętego Mateusza, rozdziały 14–28. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz* (NKB.NT I, 2), [Częstochowa 2008], s. 482–484.
- PARCHEM M., *Księga Daniela. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz* (NKB.ST XXVI), [Częstochowa 2008], s. 675–687.
- PESCH R., *Das Markusevangelium, cz. 2: Kommentar zu Kap. 8,27–16,20* (HTKNT II, 2), Freiburg – Basel – Wien 1977, s. 306–318.
- PONIŻY B., *Księga Mądrości. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz* (NKB.ST XX), [Częstochowa 2012], s. 143n, 164n, 167, 171–175, 177–180, 185–188.
- POPE M.H., *Job. Introduction, Translation, and Notes* (AB 15), Garden City, New York 1973, s. 539n.
- POTOCKI S., *Księga Przysłów. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz – ekskursy* (PŚST VIII, 1), Poznań 2008, s. 75.
- POTOCKI S., *Rady mądrości. Przewodnik po mądrościowej literaturze Starego Testamentu* (Jak Rozumieć Pismo Święte 5), Lublin 1993, s. 8n.
- RAD G. VON, *Das fünfte Buch Mose. Deuteronomium* (ATD 8), Göttingen 1968², s. 42.
- RAD G. VON, *Teologia Starego Testamentu*, tłum. B. Widła, Warszawa 1986, s. 297.
- RAKOCY W., „A słowo Boże rozszerzało się i rosnę”. *Programowa funkcja Dz 12,1-24 w kompozycji księgi*. Lublin 1995, s. 179–186, 197–200.
- RAVASI G., *Hiob. Dramat Boga i człowieka*, II, tłum. K. Stopa (Zgłębiając Biblię), Kraków 2005, s. 271–273.
- RAVASI G., *Il Libro dei Salmi* (Lettura pastorale della Bibbia, II), Bologna 1986¹, s. 241.

- RAVASI G., *Il Libro dei Salmi. Commento e attualizzazione* (Lettura pastorale della Bibbia, I), Bologna 19863, s. 380n.
- RAVASI G., *Kohélet. Najbardziej oryginalna i „skandaliczna” księga Starego Testamentu*, tłum. J. Skrzypnik (Zgłębiając Biblię), Kraków 2003, s. 277–304.
- RICHARD E.J., *First and Second Thessalonians* (SPS 11), Collegeville, Minnesota 1995, s. 252–255.
- RINGGREN H., *Sprüche*, w: TENŽE, W. ZIMMERLI (red.), *Sprüche, Prediger* (ATD 16/1), Göttingen 1980³, s. 1–120, zwł. 23.
- ROMANIUK K., *Księga Mądrości. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz* (PŚST VIII, 3), Poznań – Warszawa 1969, s. 91–94, 101–105, 111n, 114n, 119n.
- ROSİK M., *Pierwszy List do Koryntian. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz* (NKB.NT VII), [Częstochowa 2009], s. 518n.
- RUMIANEK R., *Orędzie Księgi Ezechiela*, Warszawa 1999, s. 105–124.
- RUMIANEK R., *Problem odpowiedzialności według Ez 18,2*, w: M. WOJCIECHOWSKI (red.), *Miłość jest z Boga. Wokół zagadnień biblijno-moralnych. Studium ofiarowane ks. prof. dr. hab. Janowi Łachowi*, Warszawa 1997, s. 359–366.
- SHELKLE K.H., *Die Petrusbriefe, Der Judasbrief* (HTKNT XIII, 2), Freiburg – Basel – Wien 1961, s. 132.
- SCHILLING O., *Das Buch Jesus Sirach* (HB VII/2), Freiburg 1956, s 9n, 184n.
- SCHNEIDER G., *Die Apostelgeschichte, cz. I: Kommentar zu Kap. 1,1–8,40* (HTKNT V, 1), Freiburg – Basel – Wien 1980, s. 368–378.
- SCHNEIDER G., *Die Apostelgeschichte, cz. II: Kommentar zu Kap. 9,1–28,31* (HTKNT V, 2), Freiburg – Basel – Wien 1982, s. 297–298.
- SCHÖKEL L.A., SICRE DIAZ J.L., *Giobbe. Commento teologico e letterario* (Commenti biblici), Roma 1985, s. 284, 298n.
- SCOTT R.B.Y., *Proverbs, Ecclesiastes. Introduction, Translation, and Notes* (AB 18), Garden City, New York 1965, s. 47.
- SELWYN E.G., *The First Epistle of St. Peter. The Greek Text with Introduction, Notes and Essays*, London 1946, s. 236–239.
- SEOW C.L., *Ecclesiastes. A New Translation with Introduction and Commentary* (AB 18C), New York – London – Toronto – Sydney – Auckland 1997, s. 347–382.
- SISTI A., *La morte prematura in Sap. 4,1-17*, „Rivista Biblica Italiana” 31 (1983), s. 129–146.
- SKEHAN P.W., DI LELLA A.A., *The Wisdom of Ben Sira. A New Translation with Notes by P.W. Skehan, Introduction and Commentary by A.A. Di Lella* (AB 39), New York 1987, s. 143–145.
- SMITH R.L., *Micah – Malachi* (WBC 32), Waco, Texas 1984, s. 103–107.
- SPEISER E.A., *Genesis. Introduction, Translation, and Notes* (AB 1), Garden City, New York 1964, s. 113.
- SPICQ C., *Les Épîtres de Saint Pierre* (Sources Bibliques), Paris 1966, s. 173–175.
- STACHOWIAK L., *Księga Izajasza II–III, 40–66. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz – eskursy* (PŚST IX, 2), Poznań 1996, s. 312n.
- STACHOWIAK L., *Księga Psalmów*, w: TENŽE (red.), *Wstęp do Starego Testamentu*, Poznań 1990², s. 347–383, zwł. 368.
- STAŃCZYK S., *Księga Habakuka. Wstęp – przekład – komentarz – eskursy*, w: *Księgi Proroków Mniejszych*, t. II (PŚST XII, 2), Poznań 1968, s. 77–134, zwł. 108–112.

- STĘPIEŃ J., *Listy do Tesaloniczan i Pasterskie. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz* (PŚNT IX), Poznań – Warszawa 1979, s. 193n.
- STRUS A., *Psalmy medytacji nad losem człowieka*, w: TENŻE, J. WARZECHA, J. FRANKOWSKI (red.), *Pieśni Izraela. Pieśni nad Pieśniami, Psalmy, Lamentacje* (Wprowadzenie w Myśl i Wezwanie Ksiąg Biblijnych 7), Warszawa 1988, s. 11–111, zvl. 94–96.
- ŚWIERCZEK E., *Edukacyjny wymiar cierpienia – na podstawie Księgi Joba i Listu do Hebrajczyków*, w: T.M. DĄBEK, T. JELONEK (red.), *Agnus et Sponsa. Prace ofiarowane o. prof. Augustynowi Jankowskiemu*, Kraków 1993, s. 281–302.
- TRONINA A., *Księga Hioba. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz* (NKB.ST XV), [Częstochowa 2013], s. 312–314.
- TRONINA A., *Teologia Psalmów. Wprowadzenie do lektury Psalterza* (Jak Rozumieć Pismo Święte 8), Lublin 1995, s. 91–95.
- WATTS J.D.W., *Isaiah 34–66* (WBC 25), Waco, Texas 1987, s. 354.
- WEINFELD M., *Deuteronomy 1–11. A New Translation with Introduction and Commentary* (AB 5), New York – London – Toronto – Sydney – Auckland 1991, s. 281n, 309–313.
- WENHAM G.J., *Genesis 1–15* (WBC 1), Dallas, Texas 1991, s. 332.
- WINSTON D., *The Wisdom of Solomon. A New Translation with Introduction and Commentary* (AB 43), Garden City, New York 1978, s. 104n, 114–116, 118n, 120n, 125–127, 129.
- WITASZEK G., *Myśl społeczna proroków*, Lublin 1998, s. 190–197.
- WITASZEK G., *Sprawiedliwość społeczna a odpowiedzialność indywidualna (Ez 18)*, RBL 49 (1996), s. 154–164.
- WITCZYK H., *Psalmy – dialog z Bogiem* (Attende Lectioni 19), Katowice 1995, s. 29–45, 167n, 205n.
- WOJCIECHOWSKI M., *Apokalipsa świętego Jana. Objawienie, a nie tajemnica. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz*, NKB.NT XX, Święty Paweł [Częstochowa 2012], s. 156n, 319.
- WOJCIECHOWSKI M., *Księga Tobiasza czyli Tobita. Opowieść o miłości rodzinnej. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz* (NKB ST 12), [Częstochowa 2005], s. 142.
- ZEILINGER F., *Wiara w zmartwychwstanie w Biblii*, tłum. G. Rawski (Myśl Teologiczna 69), Kraków 2011, s. 7–75.
- ZIMMERLI W., *Ezekiel 1. A Commentary on the Book of the Prophet Ezekiel Chapters 1–24*, (Hermeneia), Philadelphia 1979, s. 313–316, 379–385.
- ZWIJACZ E.N., *Obraz Ludu Bożego według Księgi Liczb*, Kraków 2010, s. 386–393.
- Biblical references from *The New Jerusalem Bible*, Garden City, New York 1985.

Nota o autorze: Dąbek Tomasz Maria, o. prof. dr hab., OSB, – profesor zwyczajny Wydziału Teologicznego UPJPII, ur. 1952 w Będzinie; w Tyńcu od 1971 roku. Studia: PWT, potem PAT w Krakowie (1973–82), doktorat – 1982, Ateneo San Anselmo (Rzym) – specjalizacja monastyczna (teologia, duchowość – 1982–84); Pontificio Istituto Biblico (Rzym) – kursy języków biblijnych (1983–84); habilitacja – 1987; profesura – 2000; wykłady w Instytucie Liturgicznym PAT w Krakowie, w Wyższym Seminarium Duchownym Zakonu Paulinów w Krakowie. W latach 1984–2003 był proboszczem w Tyńcu, a w latach 1985–99 i IX 2003 – II 2005 pełnił funkcję przeora. Redagował m.in. opracowania muzyczne do odnowionej liturgii benedyktyńskiej. Wykłada egzegezę Nowego Testamentu, teologię biblijną oraz w latach 1980–2004 muzykę kościelną. Opublikował ponad 200 opracowań naukowych i popularno-naukowych oraz 36 książek.